
ZWETENDE ARBEIDSTERS EN ZUCHTENDE DAMES

door Dr. Denise De Weerd

Hygiëne van de arbeidsvrouw

De slechte hygiënische toestanden in de fabrieken, ateliers en mijnen van het 19de-eeuws België hebben ons land een sinistere reputatie gegeven tot ver buiten de grenzen. Karl Marx bestempelde het reeds in zijn bekendste werk *Das Kapital* als een paradijs voor kapitalisten, waar arbeiders van beide seksen en van elke leeftijd in naam van de totale "vrijheid" verbruikt werden. Naast de lage lonen, de lange werkdagen, werden de ongezonde arbeidsplaatsen en de evenzeer ongezonde manier van voeding en wonen der arbeidersklasse aangeklaagd.

Bijzonder de tewerkstelling van jonge kinderen veroorzaakte protest rond het midden van de 19de eeuw, bij sommige welmenende elementen uit de burgerij. De regering Nothomb besloot een onderzoek in te stellen naar de gegrondheid van die klachten.

Dit gaf aanleiding tot tal van publikaties, waaruit wij vooral de vermeldingen over de hygiëne hebben gelicht.

Daar de textielsector in België het grootste aantal vrouwen tewerkstelde, spreekt het vanzelf dat we daar de meeste inlichtingen over de toestand van de arbeiders krijgen. Zo sprak de geneeskundige commissie van Brabant in 1843 schande over de uitbuitingspraktijken van de kantwerkster. Vooral de tewerkstelling van zeer jonge meisjes is het voorwerp van veel verontwaardiging geweest. De meisjes begonnen zeer jong te werken in kantwerkscholen, die meestal door geestelijke orden ingericht werden. Sommige waren pas 4 of 5 jaar. Maar, voegden de ondervraagden eraan toe, *zij werken slechts 7 u. per dag. De overige uren worden gebruikt voor het aanleren van geestelijke liederen, lofzangen, voor catechismusederricht of ook nog voor lessen in beleefdheid* (1).

Ook het verslag van twee geneesheren van de openbare onderstand over de toestanden in de katoenfabrieken te Gent, van 1843, geeft menig staaltje van de opinie die men over vrouwenarbeid had, en hoe men sommige toestanden trachtte goed te praten.

Meerdere fabrikanten getuigden, dat zij liever vrouwen gebruiken voor de "battage" (kloppen) van het katoen, *omdat zij beter bestand zijn tegen het katoenstof dan de mannen*.

De ongezondste werkzaamheden in de katoennijverheid, waarbij scherp prikkelend stof vrijkwam, werden trouwens door vrouwen uitgeoefend: kloppen, ontbolsteren en kaarderij. Nochtans hadden de mannen meer longziekten.

De oorzaak daarvan lag niet in de aard van het werk, meenden beide brave dokters, maar in de *verschillende morele bestemming van beide seksen. De vrouw is voorbestemd voor de voortplanting, het is praktisch de enige belangrijke daad in haar leven, de enige plicht die zij t.o.v. de maatschappij te vervullen heeft. Zij is gemaakt voor het leven binnenshuis. Vandaar bekomt het opgesloten zijn in de fabriek haar veel beter dan de man. Het fabrieksleven is monotoon en stil, verwijderd van de tumultueuse buitenwereld.* (2).

In de stad Brussel was de toestand niet minder erg. Daarbij kwam nog de hoge temperatuur van de lokalen waar gesponnen werd.

Kinderen werden gebruikt om met hun fijne vingers tussen de getouwen de afgebroken draadjes weer samen te knopen. Dit had nogal eens een werkongeval aan de handen tot gevolg. Vrouwen droegen een doek of muts op hun lange haar, want anders kon dit wel eens in de vliegwielen van de machines gegrepen worden, met alle afschuwelijke gevolgen van dien. Een reglement of controle op de arbeidsveiligheid bestond toen nog niet.

Dokter Dieudonné van de centrale raad van openbare gezondheid van de stad Brussel, voegde aan zijn verslag een aantal ziekten toe, waar kantwerksters aan leden. De gebogen houding veroorzaakte niet alleen afwijkingen van het beenderstel en van de romp, maar ook allerlei "vrouwenziekten", witte vloed, en menstruatiestoornissen. Daarenboven moesten kantwerksters oppassen voor vergiftigingen, vanwege een loodhoudend produkt, waarmee men het kantwerk mooi wit hield. En zij liepen ook het gevaar van blind te worden (3).

De meisjes kenden een laattijdige lichamelijke ontwikkeling vanwege de vermoeidheid, het staande werk en de lange werkuren. De bovenvermelde ziekten of lichaamsgebreken waren echter niet het trieste privilege van de kantwerksters. Mijningenieur Bidoux schreef in een rapport over de vrouwen- en kinderarbeid in de mijnen, tussen 1830-1842, volgende verschijnsels toe aan de arbeidsomstandigheden : een veel te late puberteit, waarbij de maandstonden pas rond het 15de jaar doorkwamen; de veel voorkomende witte vloed, een lichaamslengte onder de middelmaat en een aanzienlijk aantal doodgeboren kinderen.

Om de staalkaart van ziekten, waaraan arbeidsters onderhevig waren af te ronden, geven wij hier nog even de opsomming in dalende volgorde, verstrekt door de Gentse dokters : verschillende longaandoeningen, hoofdpijn, oogontsteking, chronische longontsteking (pneumonie), tuberculose, maagpijn, gevolgen van de bevalling.

Tenslotte vermeldden zij nog dat op de 1.000 arbeidsters er 682 waren ingeënt tegen de koepokken. In een stad, waar een centrum voor inenting voorhanden was, betekent dit toch nog een derde vrouwen, die zich niet lieten preventief verzorgen tegen een ziekte, die niet voor de poes was en iemand voor het leven in het gezicht kon verminken.

Een tweede storm van verontwaardiging brak los in de zestiger jaren na een publikatie van M. Considérant over de toestanden in fabrieken en ateliers, die hem aanzetten te pleiten voor een reglementering van de vrouwen- en kinderarbeid, en niet de afschaffing van de vrouwenarbeid te vragen.

De reacties hierop lieten niet lang op zich wachten.

Een kantwerkschool in Sinaai-Waas, begin 20ste eeuw, waar jonge meisjes werden uitgebuit voor de vervaardiging van de gegeerde en - duur verkochte - Vlaamse kant.

(Prentkaart, verzameling W. Smet, St.-Niklaas)

De Koninklijke Academie voor Geneeskunde liet een onderzoek instellen, meer specifiek naar de toestand van de mijnwerksters. Het voornaamste verslag was dit van Dr. Kuborn, die als geneesheer in de mijnstreek van Charleroi, de arbeiders te verzorgen kreeg.

Daaruit bleek dat 13.524 vrouwen en meisjes in de mijnen waren tewerkgesteld, waarvan er 9.122 ondergronds werkten.

De redenen die de mijningenieurs opgaven over de motivering van vrouwen om in de mijnen te gaan werken, waren van drieërlei aard :

- uit ellende, vooral als de man vroeg dood ging of invalide werd; liever dan in de prostitutie te vervallen, nam de vrouw uit deugdzaamheid dan werk in de mijnen aan;
- uit ijdelheid : het is een beroep dat "veel vrijheid" geeft, en "goed" betaald wordt;
- uit winstbejag : de ouders stuurden hun kinderen al heel vroeg de mijn in, om iets bij te dragen tot het onvoldoende gezinsinkomen.

Wij krijgen ook een inzicht in de aard van het werk, dat de vrouwen er verrichtten :

1. Vervoer van steenkool met wagentjes overdag, vervoer van stenen en modder 's nachts : dit deden de beruchte "hiërcheuses".
2. Dichtgooien van de uitgegraven putten, met stenen, 's nachts.

Groepsfoto van vrouwen en kinderen tewerkgesteld in de kolenmijnen van Wallonië, ca. 1900.
(Prentkaart, verzameling Van Bost, Gent)

3. Opscheppen van de steenkool van de putten naar de gangen.
4. Hanteren van de wagentjes (remmen en vasthaken) op schuine hellingen.
5. Bedienen van de windassen, die de steenkool omhoog brengen.
6. Bedienen van de pompen.
7. Ventileren bij het voorbereidend werk.

De typische "vrouwenziekten", zoals wij ze hierboven reeds opsomden, werden toegeschreven aan het feit dat de mijnwerkers praktisch geen daglicht zagen, vooral niet in de winter (zij verlieten hun huis om 3 u. 's morgens, om er pas om 6 tot 8 u. 's avonds terug te keren).

Het gebukt staan in de mijngangen, het trekken van de zware wagentjes veroorzaken misvormingen, vooral van het bekken.

Zij werden ook blootgesteld aan steeds wisselende temperaturen, vooral bij het verlaten van de mijn. Liever dan de ladders op te klimmen, wachtten zij bezweet, in de laadruimte van de steenkolenliften, waar het tochtte en koud was. Zij werden daar met de laadbakken omhoog gehesen.

Het rapport van Dr. Kuborn over de ondergrondse vrouwenarbeid in de mijnen, geeft ons een uitstekend idee van wat de negentiende-eeuwse burger dacht over de rol van de vrouw (1868) :

"zij (de mijnwerkster) heeft het zittend leven, waarvoor de natuur haar gemaakt heeft, verlaten. Zij heeft de

kleren van haar sekse afgeworpen om zich uit te dossen in het kostuum van de andere. Zij heeft de vredige huishoudelijke taken verlaten om zich te gaan uitputten in spierkrachtsinspanningen in de sombere diepten van de mijnen. Maar de natuur, die nooit haar rechten verliest, herinnert er aan dat zij vrouw is, en geschapen om moeder te zijn".

Als gevolg van die arbeid kwamen de kinderen doodgeboren ter wereld. Als ze dan toch blijven leven, zijn zij tener en zonder weerstand, zij vallen ten prooi aan longaandoeningen, darmaandoeningen, zij hebben rachitis en schurft of constitutionele syfilis.

"Moet ik zeggen dat het niet ongewoon is kinderen ter verzorging te krijgen, meisjes van dertien en veertien jaar, die door de bruten waaraan zij zich hebben overgeleverd, door geweld of door overreding, schaamteloos en gewetenloos besmet zijn ?

De arbeidsters hebben geen enkele notie van huishouding, zij zijn onhandige verkwistende smeerpotsen, die niet kunnen naaien".

Vooraf de opmerkingen over de hygiënische en onzedelijke levenswijze van de mijnwerksters ontketende een lawine van geschriften en debatten in de Kamer. De bevindingen van Dr. Kuborn en de enquêteurs werden in een debat voor de Academie voor geneeskunde fel gecontesteerd, of zij kwamen als schokkend over.

Dr. Kuborn had geschreven : *"Elke losbandigheid, elke vrijpostigheid is toegelaten. Bij de terugkeer uit de mijn, verwijderen de meisjes zich heel dikwijls even van de weg en van de groep, om zich schaamteloos over te leveren aan een van hen, bijna onder de ogen van de andere werkmakkers. Als zij thuis komen, ploffen zij neer op een lege plaats op de matras, waarvan de andere kant nog beslapen wordt door een broer, of een vader, of een oom, of een neef, of iemand die niet van de familie is.*

Als zij haar toilet maakt, gebeurt dit in bijzijn van de mannen die evenals zij half naakt zijn.

De moeder, die de soep aan 't koken is of een stuk spek bakt, staat er ook maar half gekleed bij : in hemd en rok, met onbedekte hals.

Het "Rijk der vrouw" in een arbeiders-éénkamerwoning in een (Duitse) textielstad, begin 20ste eeuw : een universeel deprimerend beeld in elk industriecentrum. (Foto archief M.I.A.T.)

Gevolg : op veertien jaar zijn zij al geen maagd meer!

"Als het meisje trouwt is zij over het algemeen zwanger. Als zij zes maanden ver is zal zij niet meer naar de mijnschacht gaan; zij zal er wellicht niet meer terugkeren, als haar man geen dronkaard is en zijn geld niet verspilt, als hij haar niet in de steek laat en als het leven binnenshuis haar bevalt...

Verstoken van iedere notie van orde of huishouden, niets afwetend van de huiselijke taken, lui door onwetendheid, vuil op haar woning, slecht gewassen en gekamd, slordig op haar voorkomen,..."

Dr. Fossion, die de woorden van zijn kollega wilde relativieren, haalde als argument aan dat "de ondergrondse arbeid voor vrouwen minder zwaar is dan de bovengrondse, daar zij er slechts 10 uren per dag verblijven". Maar hij valt zijn kollega Kuborn bij in zijn afbeelding van het losbandige en onhygiënische, zorgeloze arbeidersbestaan.

De nieuwgeborene lijdt vanaf zijn eerste dagen al onder de onwetendheid van zijn vuile moeder : "Hij wordt in doeken gewikkeld, die zelden verwisseld worden. De voeding is niet aangepast aan zijn behoeften als baby. Als het kind niet ten onder gaat aan dit gebrek aan hygiëne, is het gered. Het wordt de straat opgestuurd, waar het in de frisse lucht verblijft, en men maakt er zich niet veel zorgen over".

Dr. Boëns, die het rapport van Kuborn relativeerde door er op te wijzen dat zijn beschrijving niet mocht veralgemeend worden, en dat de onzedelijkheid bij dienstmeiden bv. nog veel erger was, moest toch toegeven dat ook hij geconstateerd had dat de kinderen niet veel morele principes meekregen. "De meeste meisjes zijn al geen maagd meer voor hun puberteit begint".

De verontwaardiging van de burgerij gold klaarblijkelijk vooral dit "zedeloze" aspect. Een groter tegenstelling met de kuise, beschermde levenswijze van de burgervrouw bestond niet, zoals wij ver-

Het schrijnend beeld der ellende van de overbevolking in een arbeiderswoning.
(Heliogravure van Heinrich Zille, Berlijn 1902)

der zullen zien (4).

Typisch voor die mentaliteit van de burgerij, is het feit dat de vragen over de vrouwenarbeid in de Arbeidsenquête van 1886, niet onder het hoofdstuk "sociale en economische toestand" zullen vallen, maar onder dit over de moraliteit van de arbeidersklasse.

Toen de onlusten van 1886 het onderzoek naar de situatie en de leefwijze van de arbeiders bespoedigden door het houden van een Arbeidsenquête, kwamen we heel wat te weten over de zo lang en zo fel aangeklaagde toestanden in de werkplaatsen.

De getuigenis van de gouverneur van West-Vlaanderen, over de kantwerksters, luidde nog altijd even ongunstig als veertig jaar voordien.

Ook in de textielindustrie liet de hygiënische toestand van de ateliers in West-Vlaanderen veel te wensen over. De industriëlen berekenden bij het optrekken van hun fabrieken slechts de hoogstnodige ruimte, om de eerste exploitatiekosten te drukken, en het dood

kapitaal, dat in de gebouwen zit, tot een minimum te beperken. De verluchting was zodoende bijna overal onvoldoende.

De atmosfeer was zeer ongezond door de overbevolking van de ateliers, het vervluchtigen van olie en verbruikt vet, de waterdamp, de warmte verspreid door de stoomovens, en het stof van het te verwerken materiaal.

Het ongezondste werk was dit der natte "continus" in de katoen- en vlasspinnerijen, waar hoofdzakelijk vrouwen en meisjes tewerkgesteld waren. Daar de te spinnen draad een vochtige hete atmosfeer vereiste stonden de spinsters er in dichte waterdampen, in een temperatuur van bij de 40°. De gecondenseerde stroom liet constant water op hun neerdruppelen, de spinmolens wierpen slijk op hun benen. Zij stonden blootsvoets in de modder. Het voortdurende contact met warm water veroorzaakte aan handen en voeten een soort aantasting van de huid, "waterkanker" genoemd.

Een "geposeerde modelfoto" van arbeidsters in een vlasspinnerij, rond de eeuwwisseling. De machines waren vermoedelijk pas geïnstalleerd of gereinigd (de

aandrijfas bovenaan draaide niet eens). De werkelijkheid van de productie was anders... Bemerkt de speciale hoofddeksels voor het samenhouden der haren. (Foto archief M.I.A.T.)

Er waren ook dikwijls klachten over de toiletten. Meestal waren zij nog in de werkzalen zelf geïnstalleerd, en zij verspreidden een slechte geur (5).

Ook de kleding van de arbeidster had iets met hygiëne te maken. Zij bestond in 1843 uit : een katoenen hemd, een jak en een rok of een katoenen kleed, een rok voor de zomer en twee voor de winter, een muts, een paar klompen, een paar kousen, een paar pantoffels, een grote zakdoek, een kort manteltje in katoen, een paar schoenen voor zonen feestdagen. Haar voornaamste luxe was een laken mantel.

De arbeidsters waren voldoende beschermd tegen de regen, vonden de dokters van de openbare onderstand, behalve als zij ver van hun werk woonden : *"Wij hebben arme meisjes, die in de vochtige vlasspinnerijen werken, de straten van de stad zien doortrekken, tijdens het strengste winterweer. Hun lompen, nog nat van de continus, bevoren aan hun ijskoude ledematen"*.

Die kleding was echter veel gezonder dan de kledij van de vrouw uit de gegoede klasse. Zij liet veel meer vrijheid van beweging toe, merkten zij nog op (2).

Hygiëne bij de burgervrouw

Zo België dan het "paradijs van de kapitalisten" was in de 19de eeuw, dan heeft de vrouw uit de gegoede stand in menig opzicht dit paradijselijk bestaan vergald gezien.

Tijdens de tweede helft van de eeuw was een sanitaire voorziening zoals de douche nog eerder een zeldzaamheid.

Bij de burgerij stond in het toiletkamer-tje soms een bad, maar dit werd lang nog niet als een noodzaak beschouwd. Een bad nemen gebeurde bij zeldzame aangelegenheden, en werd trouwens als onfatsoenlijk beschouwd.

Bij de hoge burgerij poetste de dame haar tanden, werden de oren uitgekuist en het vuil van onder de nagels verwijderd. De handboeken schreven voor om dit dagelijks te doen. Het haar werd weinig of niet gewassen. De metalen kam met fijne tanden deed dienst als shampooing.

De burgervrouw moest thuis altijd gekleed zijn, alsof zij elk ogenblik bezoek kon ontvangen : haar haar moest proper opgemaakt zijn, haar kleed mocht geen vlekken of kreukels vertonen, haar *bot-tines* moesten gerijgd zijn.

Zich correct gedragen en kleden was immers een teken van sociaal succes. Zo schaars als het lichaam gewassen werd, zo overvloedig waren de onderkleden. De burgervrouw droeg een hemd "*men moet het niet aanraken en niet van te dichtbij bekijken, om de pudeur niet te raken*" schreef een Franse dokter. De broek deed haar intrede rond 1850.

De lange broek tot onder de knie of tot aan de enkels werd eerst gedragen door meisjes, die *convenabel* moesten blijven bij sport en spel. Daarna adopteerden de dames de broek bij het schaatsen, het paardrijden en bij het reizen. In de tijd van de *crinolines*, werd zij op bals gedragen, om de benen aan wellustige blikken te onttrekken tijdens de wals en de polka. In het begin mocht dit kledingstuk niet in het openbaar genoemd worden. Men sprak van de *inexpressible* of de *modestiebuis*. Bij de volkswrouw integendeel werd de broek totaal geïgnoreerd, en globaal gezien werd zij nooit om hygiënische redenen gedragen.

Na de enigszins lossere kleding van de Napoleontische tijd, verscheen het corset terug rond 1810. De bedoeling was de natuurlijke vormen van de vrouw te accentueren, d.w.z. de borst, de heupen en het achterwerk beter te doen uitkomen. De vrouw kreeg toen het beroemde S-silhouet, dat pas rond 1914 zal verdwijnen.

Met het steeds sterker insnoeren van de taille, werd het corset in medische kringen en geschriften verantwoordelijk gesteld voor alle vrouwenziekten van de burgervrouw : tering, flauwvallen, hart-

"De Gracieuse - Geïllustreerde Aglaja" (1880) : één der modebladen waarnaar de burgervrouw zich moest voegen : zich correct gedragen en kleden was immers het teken van sociaal succes.
(Foto archief M.I.A.T.)

kloppingen, hartziekten, hoofdpijn, maagpijn, hysterie, ontsteking van de ingewanden, witte vloed, bloedarmoede en miskraam (6).

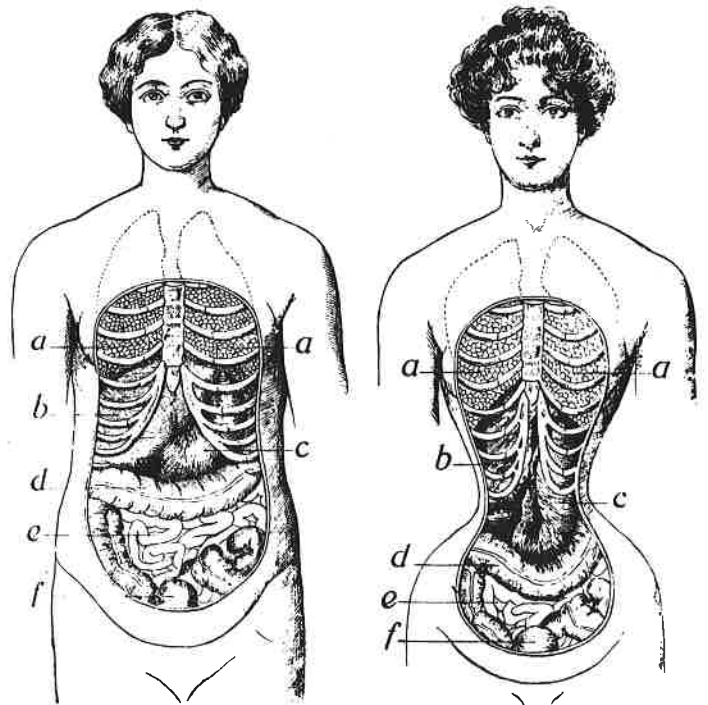
Men is er nu wel achter gekomen dat een aantal van die ziekteverschijnsels psychosomatische symptomen waren van de verstikkende atmosfeer, waarin de burgervrouw leefde. Zij zat niet alleen in een fysisch corset gekneld. Zij was, evenals de arbeidster, de gevangene van een aantal vooroordelen, waar niemand zich druk over maakte.

Over de toestand van de vrouwen in heel de brede waaier van vrouwenberoepen, heeft alleen de fabrieks- en mijnarbeid reakties van verontwaardiging losgemaakt. De moraal van de 19de eeuw tolereerde het harde werk dat dienstmeiden, naaisters en boerinnen moesten leveren, als dit maar gebeurde in de beschermende huiselijke kring.

Van de vrouwen die lange tijd buitenshuis werkten en ondertussen haar huis-houding of kinderen niet konden verzorgen, werd daarentegen wel een probleem gemaakt.

Er was ook heel wat te doen rond de zedenbedervende invloed die zou uitgaan van de gemengde werkplaatsen. Nochtans stonden boerinnen, dienstmeiden en naaisters evenveel bloot aan overspel, ongewenste zwangerschap, verkrachting als de fabrieks- of mijnwerksters.

Wel een degelijk argument was de stelling dat de enorme kindersterfte bij de arbeidersklasse te wijten was aan de slechte gezondheidstoestand van de arbeidende vrouwen. Maar trouw als men was aan de heersende moraal, was men daarbij veel meer bekommerd om het voortbestaan van het nageslacht dan om de lichamelijke conditie van de vrouw zelf.

Natuurlijke ligging der buikgewanden. Verschoven ligging van de buikorganen.
 a long. d dikke darm. a long. d dikke darm.
 b lever. e dunne darm. b lever. e dunne darm.
 c maag. f blaas. c maag. f blaas.

De beruchte "wespentaille" van het rijgcorset dat de vrouw van goeden huize aantrekkelijk moest maken (onder). De gevolgen voor de gezondheid bleven dan ook niet uit: ademnood, verschoven ligging der buikorganen, enz. (boven).

(Uit: L. De Vries "Ha dokter, Ho dokter - Knotsgekke geneeskunde uit grootvaders tijd", Bussum 1976)

Orienterende bibliografie

- (1) VAN HOLSBECK H., *L'industrie dentellière en Belgique*, Bruxelles, ± 1875.
- (2) J. MARESKA, J. HEYMAN, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton, à Gand*, Gand, 1845.
- (3) J. DIEUDONNE, *Mémoire sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, Bruxelles, 1846.
- (4) N. CONSIDÉRANT, *Du travail des enfants dans les manufactures et dans les ateliers de la petite industrie*, Bruxelles-Leipzig, 1863.
- (5) M. KUBORN, *Rapport sur l'enquête faite au nom de l'Académie royale de médecine de Belgique par la commission chargée d'étudier la question de l'emploi des femmes dans les travaux souterrains des mines*, Bruxelles, 1868, *Commission du travail. Procès-verbaux des séances d'enquête concernant le travail industriel*, Vol. II, Bruxelles, 1887.
- (6) PH. PERROT, *Les dessus et les dessous de la bourgeoisie: une histoire du vêtement au XIXe siècle*, Bruxelles, 1984.

